

DIŞ YARDIMLARIN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNE ETKİSİ: AFGANİSTAN ÖRNEĞİ

Hakan KAYA¹

ÖZET

19.yüzyıldan günümüze çeşitli ülke ve ekonomik organizasyonlardan dış yardım alan Afganistan küresel ekonomide dış yardımlara bağımlı bir ülke olarak konumlanmaktadır. Dış yardımın ekonomik büyüme üzerindeki literatürde farklı ülke ve ülke grupları için çeşitli yöntemlerle araştırılmasına karşılık Afganistan ekonomisi özelinde yürütölen çalışmalar sınırlıdır. Bu çalışmada 1970-2020 yıllarını kapsayan dönemde Afganistan ekonomisinde dış yardımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisi Johansen ve Phillips-Ourialis eşbütünleşme testleri, vektör hata düzeltme modeli (VECM) ve Granger nedensellik test yöntemleriyle araştırılmıştır. Eşbütünleşme test sonuçları dış yardım ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisi olduğunu, başka bir söylemle dış yardım ve ekonomik büyüme serilerinin uzun dönemde birlikte hareket ettiğini ortaya koymaktadır. VECM model sonuçlarına göre ise uzun dönemde dış yardımda meydana gelen yüzde birlik bir değişimin ekonomik büyüme üzerinde %1.04'lük bir artışa neden olduğu tespit edilmiştir. VECM model sonuçları üzerinden modelin denge yakınsama kabiliyeti değerlendirildiğinde uzun dönemde ekonomik büyümede meydana gelen dengeden sapmaların dış yardım tarafından düzeltildiği bulunmuştur. Öte yandan dış yardımda meydana gelen dengesizliklerin ekonomik büyüme tarafından düzeltilmediği aksine büyümenin dengesizliği artırma eğiliminde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dış yardım ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırıldığı Granger nedensellik test sonuçları ise dış yardımdan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğuna işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Dış Yardım, Ekonomik Büyüme, VECM, Granger Nedensellik

THE EFFECT OF FOREIGN AID ON ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF AFGHANISTAN

ABSTRACT

Afghanistan, which has received foreign aid from various countries and economic organizations since the 19th century, is positioned as a country dependent on foreign aid in the global economy. Despite the extensive examination of foreign aid's impact on economic growth for different countries and groups of countries in the literature, there is a scarcity of studies focusing specifically on the Afghan economy. This study aimed to examine the impact of foreign aid on economic growth in the Afghan economy from 1970 to 2020, using Johansen and Phillips-Ourialis cointegration tests, the vector error correction model (VECM), and Granger causality tests. Cointegration test results reveal that there is a long-term cointegration relationship between foreign aid and economic growth. According to the VECM model results, it was determined that a 1% change in foreign aid in the long run caused a 1.04% increase in economic growth. Based on the results of the VECM model, the evaluation of the model's balance convergence ability leads to the conclusion that deviations from balance in long-term economic growth are rectified by foreign aid. However, economic growth does not address the disparities in foreign aid. The results of the Granger causality test, which

¹ Araştırma Görevlisi Doktor, Bitlis Eren Üniversitesi, hkaya@beu.edu.tr, 0000-0002-9084-6987

examines the causal relationship between foreign aid and economic growth, show a unidirectional causality from foreign aid to economic growth.

Keywords: Afghanistan, Foreign Aid, Economic Growth, VECM, Granger Causality

1. GİRİŞ

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyüme ve refahın artırılmasına yönelik gelişmiş ülkelerce yapılan katkılar, bağışlar, krediler ve diğer olumlu etkiler dış yardım olarak adlandırılmaktadır (Durberry vd. 1998; Sothan, 2017). Dış yardımlar çoğu az gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ekonomilerinde II. Dünya Savaşı'ndan sonra önemli politika araçlarından biri olmuş ve söz konusu ülkelerde büyüme ve refahın artırılması, yoksulluğun azaltılması, temel kalkınma düzeylerine ulaşılması, kurumsal gelişme düzeyinin yükseltilmesi gibi amaçlarla küresel bir strateji biçimine dönüşmüştür (Qian, 2015). Bu yönüyle dış yardımlar servetin gelişmiş ülkelere az gelişmiş ülkelere aktarılmasına aracılık eden önemli bir bileşen olarak anılmaya başlanmıştır (Griffin ve Enos, 1970; Chatterjee ve Turnovsky, 2007; Appiah-Konadu vd. 2016).

Yardım akışları Ekonomik İş birliği ve Kalkınma Örgütü'nün (OECD) Kalkınma Yardım Komitesi (DAC) tarafından üç kategoride sınıflandırılmaktadır. Bunlardan ilki resmi kalkınma yardımı olarak anılan ODA'dır. ODA sermaye aktarımı yönüyle yüksek gelirli ülkeler tarafından düşük ve orta gelirli ülkelere sağlanan yardımların en büyüğüdür. Bir diğer yardım çeşidi OA olarak adlandırılan resmi yardımlardır. Resmi yardım kişi başına düşen gelir düzeyi yaklaşık 90005 dolardan yüksek olan ülkelere ve daha önce Sovyetler Birliği'nin uydusu niteliğinde olan ülkelere hükümetler tarafından sağlanan yardımdır. Üçüncü yardım grubu ise özel gönüllü yardım olarak adlandırılmakta ve hükümet dışı kuruluşlardan, hayır kurumlarından, vakıflardan ve özel şirketlerden gelen hibeleri içermektedir (Radalet, 2006; Niyonkuru, 2016). Dış yardım akışları kaynakları bakımından farklı motivasyonlara sahip olsa da yardımların alıcı ülkelere büyüme teşvik edip etmediği ve şayet teşvik ediyorsa bunu hangi yolla gerçekleştirdiği henüz üzerinde uzlaşma sağlanamayan bir konudur. Dış yardım ve ekonomik büyüme arasındaki bu belirsizliğin aşılabilmesine yönelik literatürde dış yardımın alıcı ülkeler üzerindeki etkisini çeşitli yönlerden incelenmiş ve bu hususta farklı teorik yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bu farklı yaklaşımlar sıklıkla kıt kaynaklara sahip az gelişmiş ekonomilerde dış yardımın verimli harcama kanallarına nasıl yönlendirilmesi gerektiğine odaklanmaktadır.

Dış yardımların ekonomik büyüme üzerinde olumlu etki yarattığını ileri süren çalışmalar dış yardımların ekonomide etkinliği/üretkenliği arttırdığına işaret ederken, dış yardımların ekonomiler üzerinde olumsuz etki yarattığını vurgulayan çalışmalar ise uluslararası transferlerin ülkelere mal ve hizmet tedarik süreçlerinde avantaj sağladığını ancak varlık anlamında ekonomileri dış yardımlara bağımlı hale getirdiğini ortaya koymaktadır (Chatterjee ve Turnovsky, 2007). Dış yardımların ekonomik büyüme üzerinde olumlu etki yaratacağını ileri süren çalışmalar dış yardımların fiziki sermaye birikiminin düşük olduğu ülkelere yurtiçi tasarrufların artmasına yardımcı olduğunu, dış yardımların alıcı ülkelere eksik olan yerel kaynakları tamamladığını, yurtiçi tasarrufları desteklediğini, döviz açığının kapatılmasına, modern teknoloji ve yönetsel becerilerin geliştirilmesine ve dış pazarlara erişimin kolaylaştırılmasına yardımcı olduğunu ileri sürmektedir (Hatemi-J ve Irandoust, 2005; Sothan, 2017). Söz konusu görüşler alıcı ülkelere düşük enflasyon, düşük bütçe açıkları ve yüksek ticaret hacmi gibi iyi ekonomi politikalarının izlenmesi koşuluyla dış yardımın büyüme teşvik edeceği varsayımına dayanmaktadır (Burnside ve Dollar, 2000). Bununla birlikte dış yardımların ülkelerin sermaye birikimine belirli bir noktaya kadar destek olacağı, ülkelerin belirli bir eşik büyüme ve kalkınma düzeyine eriştikten sonra daha

fazla dış yardım almadan sermaye oluşturma çabalarına devam edecekleri n görülmektedir (Mbaku, 1993; Lensink ve Morissey, 2014). Dış yardımların alıcı ülkelerin ekonomik büyümesi üzerinde olumsuz etki yarattığına işaret eden çalışmalar ise dış yardımların tamamen tkutilmesi, yerel kaynakları tamamlamak yerine ikame etmesi, dış yardımın ülkenin üretim koşullarına uygun olmayan teknoloji transferine yol açma potansiyeli, yerel gelir dağılımını bozucu etkisi ve gelişmekte olan ülkelerde kurumsal işleyişi bozarak verimsiz ve yozlaşmış yönetim biçimlerinin gelişimine neden olması dış yardımların alıcı ülkelerde kısa ve uzun dönemde sosyo-ekonomik zararlara yol açma potansiyeli olduğunu ortaya koymaktadır (Hatemi-J ve Irandoust, 2005). Bu yönüyle dış yardımların ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etki yarattığını ileri süren çalışmalar dış yardımın ekonomik büyüme üzerinde olumlu etki yaratma koşulunu kurumsal gelişmişlik düzeyi ile ilişkilendirmektedir. Başka bir söylemle söz konusu çalışmalar yardımın marjinal üretkenliğin en yüksek olduğu ülkelerden ziyade “Washington Konsensüsü” görüşü çerçevesinde daha fazla yardımın iyi ve gelişmiş politikalara sahip ülkelere yönlendirilmesinin kaynak tahsisinde etkinliği sağlayarak hedeflenen büyüme ve kalkınma amaçlarına ulaşılabileceğini ileri sürmektedir (Tarp ve Robinson, 2000: 4).

Bugün dış yardımlara en çok bağımlı ülkelerin başında gelen Afganistan merkezi yönetimleri hükümetlerini fonlamak, ordularını geliştirmek ve kendi halklarını vergilendirmeden altyapı inşa etmek için 19. yüzyıldan günümüze dış yardımları yoğun biçimde kullanmışa da Afganistan’ın dış yardımlarla olan ilişkisi her dönem aynı olmamıştır. Bunun en önemli rneği Afganistan’ın 1932 yılından önce ülkeye gelecek yabancı yatırımlara izin verme ya da dış ülkelerden borçlanma konusunda isteksiz bir yapı sergilemesidir. Ekonomik modernleşmeye önem verilen bu dönemde ticaretten elde edilen karlarla kk ölçekli sanayileşme ve tarımsal kalkınmanın finanse edilmesi ncllenmekteydi. Bu amaç doğrultusunda 1932 yılında kurulan Afganistan Ulusal Bankası (Bank-e Millie Afghani), 1939 yılında Afganistan Merkez Bankası’nın kuruluşuna değin kalkınmaya öncülük edecek modern şirketlerin kurulmasında başat unsur olarak konumlanmaktaydı. Siyasi etkiye de sahip Afganistan Merkez Bankası’nın kuruluşunun ardından pek çok ihracat ürünü üzerinde tekel veren, projelerin tamamlanması için finansman desteği sunan bankanın toplam aktif varlıkları 1948 yılında 454 milyon afgani (40 milyon dolar), Afganistan Ulusal Bankası ve Afganistan Merkez Bankası’nın aktif varlıklarının toplamı ise 1950 yılına kadar 660 milyon afgani (60 milyon dolar) seviyesine ulaşmıştı. Afganistan ekonomisinin söz konusu dönemde elde ettiği sermaye birikiminin reel ekonomiye yansımaları pamuk ve hayvancılık alanına yapılan yatırımların artmasına katkı sunmuş, bu ürünlerin ihracatından elde edilen gelirler ise toplam ihracatın %30’unu oluşturur hale gelmiştir. Ancak 1970 yılına gelindiğinde hkmetin ihracat ticaretini vergilendirmesi ancak bu vergileri enflasyon oranını yansıtacak biçimde gncellememesi yurtiçi vergilendirme ve ticaret vergilerinden elde edilen gelirleri azaltmış ve hükümet faaliyetlerinin büyüklüğü ve yeni kalkınma projeleri için yapılan harcamaların finansmanı için dış kaynaklara ihtiyaç duymaya başlamıştır. Özellikle 1950’li yıllarda Afganistan ordusunun modernizasyonu ile başlayan ve 1960 ve 70’ler boyunca uygulamaya konulan kapsamlı kalkınma projelerinin finansmanın yabancılar tarafından sağlanması Afganistan ekonomisini dış yardıma bağımlı hale getiren değişimlerin ana unsurunu oluşturmaktadır (Barfield, 2021: 292-296).

Öte yandan Amerika Birleşik Devletleri’nin 2001 yılında Afganistan’ı işgali sonrası Afganistan ekonomisinde dış yardımların kapsamı ve boyutu önemli değişiklere uğramış, söz konusu tarihten itibaren Afganistan’a daha önce olmadığı kadar ekonomik yardım akışı gerçekleşmiştir. Bu yardımlar çoğunluğu yabancı bağışçılar tarafından doğrudan kendilerinin planladığı ve uyguladığı projelere aktarılmış ve ulusal hkmetin dış yardımlar üzerindeki kontrolünü zayıflatmıştır (Barfield, 2021: 449). Ekonomik İş birliği ve Kalkınma rgt (OECD)

verilerine göre ABD'nin Afganistan'ı işgali sonrası başlayan yapılanma süreciyle dış yardımlar yaklaşık 51 kat artış göstererek 2001-2002 döneminde 10.968 milyon dolardan 515.610 dolara yükselmiştir. Bununla birlikte Afganistan; Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Bölgesel Kalkınma Bankası (RDB)'ndan 1966, Avrupa Birliği Kuruluşları (EUI)'ndan 1987 ve İslami Kalkınma Bankası (IDB)'ndan ise 1990-2020 yılları arasında çeşitli dönemlerde dış yardım almıştır. 2020 yılı itibarıyla Afganistan ekonomisine IMF'den 335.803 milyon dolar, BM'den 82.393 milyon dolar, EUI'den 368.857 milyon dolar ve ABD'den 1.008,449 milyon dolar dış yardım akışı gerçekleşmiştir (OECD, 2022).

Afganistan çeşitli uluslararası kuruluş ve ülkelerden yoğun biçimde dış yardım almakta ve küresel sistem içinde dış yardıma bağımlı bir ekonomi olarak konumlanmaktadır. Afganistan ekonomisinin dış yardımlara olan bağımlılığı farklı çalışmalarda çeşitli yönlerden ele alınmış ve teorik ve ampirik çalışmalar genellikle dış yardım ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Oysaki dış yardım ve ekonomik büyüme ilişkisi literatürde ülkelere özgü içsel koşullar dikkate alındığında farklı sonuçlara ulaşılmamasının muhtemel olduğunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle çalışmanın izleyen kısmında öncelikle dış yardım ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen uluslararası literatüre yer verilmiş, ardından Afganistan ekonomisi özelinde yürütülen sınırlı çalışmalara ilişkin bulgular sunulmuştur. Literatür taramasının ardından üçüncü bölümde Afganistan ekonomisinde dış yardım ve ekonomik büyüme ilişkisinin incelenmesinde kullanılacak veri seti ve ampirik model sunularak çalışmada izlenecek yöntem hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın dördüncü bölümünde ampirik bulgular sunulmuştur. Beşinci ve son bölüm ise çalışmanın sonuç kısmını oluşturmaktadır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde dış yardımlar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki araştıran çalışmalar farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Uluslararası literatürde yer alan bazı çalışmalarda az gelişmiş ülkelerde ekonomik büyüme için yabancı sermaye gerekli ve yeterli bir unsur olarak görülürken, bazı çalışmalar ise yabancı sermaye girişinin alıcı ülkelerin büyümesi üzerinde olumsuz etki yarattığını ileri sürmektedir. Öte yandan literatürde yer alan bazı çalışmalar ise dış yardımların ekonomik büyüme üzerinde herhangi bir etki yaratmadığına, başka bir söylemle yurtiçi kaynakların dış yardımlara kıyasla ekonomik büyüme üzerinde daha etkili olduğuna yönelik bulgulara ulaşmışlardır. Örneğin, Papanek (1973), 1960-1970 dönemi için 51 az gelişmiş ülke ekonomisi örneği üzerinden dış yardım ekonomik büyüme ilişkisini incelemiştir. Panel veri analiz tekniğinin kullanıldığı çalışmada söz konusu ülke grubunda dış yardımların ekonomik büyüme üzerinde olumlu etki yarattığı sonucuna ulaşılmıştır. Mosley (1980), 1969-1977 dönemine ait verilerle 83 düşük ve orta gelirli ülke grubu üzerinden dış yardım ekonomik büyüme ilişkisini araştırmıştır. EKK tahmin sonuçlarından elde edilen bulgular söz konusu ülkelerde dış yardımlar ve ekonomik büyüme arasında istatistiksel olarak anlamsız ancak negatif bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Dowling ve Himenez (1983), 1968-1979 dönemi verileriyle 52 Asya ülkesinde dış yardımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Panel veri analizi sonuçları dış yardımların ekonomik büyüme üzerinde olumlu etki yarattığını ortaya koymaktadır. Kormendi vd. (1988), 62 gelişmekte olan ülke ekonomisi üzerinden dış yardım ekonomik büyüme ilişkisini panel veri analizi yöntemiyle incelemişlerdir. 1968-1981 zaman aralığını kapsayan çalışmada dış yardımların gelişmekte olan ülke ekonomilerinde büyümeye olumlu katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır. Islam (1992), 1972-1988 dönemi için dış yardımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Bangladeş örneği üzerinden ele aldığı çalışmada dış yardım ve ekonomik büyüme arasında zayıf bir ilişki olduğu ve genel olarak yurtiçi kaynakların yabancı kaynaklara kıyasla ekonomik büyüme üzerinde daha güçlü etkiye sahip olduğu sonuçlarına ulaşmıştır. Islam (1992) ile benzer sonuçlara

ulaşan Mbaku (1993), 1971-1990 zaman döneminde Kamerun’da dış yardımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini OLS analiz yöntemiyle incelemiştir. Çalışmada, Kamerun’da yurtiçi kaynakların ekonomik büyüme üzerinde daha etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Durbarry vd. (1998), 1970-1993 dönemin için 68 gelişmekte olan ülke üzerinden dış yardımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Panel veri analizi sonuçlarından elde edilen bulgular, söz konusu ülkelere yapılan dış yardımların ekonomik büyüme üzerinde olumlu etki yarattığına işaret etmektedir. Fayissa ve El-Kaissy (1999), 1971-1990 zaman aralığı için gelişmekte olan ülkelerde dış yardımların ekonomik büyüme üzerindeki ilişkisini araştırmışlardır. Çalışmada dış yardımın gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etki yarattığı ve yabancı sermaye girişinin yurtiçi tasarruf düzeyini değiştirmekten ziyade yurtiçi tasarrufları dengeleyici bir yapı sergilediği sonucuna ulaşmışlardır. Bailliu (2000), 1975-1995 yıllarını kapsayan dönemde 40 gelişmekte olan ülke ekonomisi üzerinden sermaye akımlarının büyüme üzerine etkisini araştırmıştır. Panel veri analizine dayanan çalışmada uluslararası sermaye akışlarının gelişmekte olan ülkelerde büyümeyi teşvik etmesinin yerel finans sektörünün gelişmişliği ile doğru orantılı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda çalışmada bankacılık sektörünün belirli bir olgunluğa ulaştığı gelişmekte olan ekonomilerde yabancı sermaye akımlarının büyüme üzerindeki etkisi pozitif, aksi durumda ise negatif etkiler gözleneceği ileri sürülmektedir. Knack (2001), 1975-1998 zaman aralığında dış yardımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini kurumsal faktörler bağlamında incelemiştir. Çalışmada ülkelerin dış yardım alma kapasitesindeki artışın hesap verebilirlik ve Őeffaflık mekanizmalarını bozarak yolsuzluğun artışına zemin hazırladığı ve nihayetinde dış yardımların etkinliğinin kaybolarak büyüme üzerinde olumsuz etki yarattığı sonucuna ulaşılmıştır. Easterly (2003), 1970-1997 zaman aralığında 88 ülke için panel veri analiz yöntemiyle dış yardım ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada söz konusu ülkelerde dış yardımların ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etki yarattığı tespit edilmiştir. Brautigam ve Knack (2004), Knack (2001)’ın çalışmasına benzer biçimde dış yardımlar ve ekonomik büyüme ilişkisini ekonomik büyüme üzerindeki etkisini kurumsal faktörlerle birleştirerek incelemiştir. 32 Sahra Altı Afrika lkesi için 1982-1997 zaman aralığında yrtlen çalışmada dış yardımların kurumsal faktörler üzerinde olumsuz etki yaratarak ekonomiyi zayıflattığı ve böylece ekonomik büyümenin negatif etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır. Hatemi-J ve Irrandoust (2005), 1974-1996 dönemine ait veriler üzerinden Botswana, Etiyopya, Hindistan, Kenya, Sri-Lanka ve Tanzania ekonomilerinde dış yardımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini panel veri analizi yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışmada dış yardımın ele alınan örneklerdeki tüm ülkelerde ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç bağlamında yazarlar yabancı sermaye akımlarının yurtiçi tasarruflarına artışına katkı sunarak reel gelir üzerinde olumlu etki yaratılabileceğini ileri sürmektedir. Feeny (2007), 1965-1999 dönemi için dış yardımların Papua Yeni Gine’deki büyüme üzerinde etkisini incelemiştir. ARDL analiz sonuçları dış yardımın büyüme üzerinde doğrudan bir etki yaratmadığına, bununla birlikte dış yardımın ülkenin Dünya Bankası Yapısal Uyum Programı (SAP) kapsamında yönlendirildiği dönemlerde daha etkili olduğuna işaret etmektedir. Asteriou (2009), 1975-2002 dönemin için beş Güney Asya ekonomisi üzerinden dış yardımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ortalama ve havuzlanmış panel veri yöntemleriyle incelemiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar dış yardım ve büyüme arasında pozitif ilişki olduğuna işaret etmektedir. Feeny ve McGillivray (2010), 1980-2004 yıllarına ait verilerle gelişmekte olan küçük ada devletlerine (SIDS) yapılan dış yardımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemişlerdir. GMM analiz tekniğinin kullanıldığı çalışmada dış yardımın ekonomik büyümeyi arttıran etkili bir kaynak olduğunu sonucuna ulaşılmıştır. Fasanya ve Onakoya (2012), 1970-2010 döneminde Nijerya’da dış yardımın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemişlerdir.

Johansen eşbütünlük ve ECM analiz sonuçlarından elde edilen bulgular, Nijerya’da dış yardım akışlarının ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve önemli etki yarattığını ortaya koymaktadır. Tang ve Bundhoo (2017), 1990-2012 dönemine ait veriler üzerinden 10 Sahra Altı Afrika ekonomisinde dış yardımın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Panel veri analizi sonuçları dış yardımın söz konusu ülkelerde yatırım ve ithalat gereksinimlerinin desteklenmesinde iyi bir bileşen olduğunu ortaya koymaktadır. Adebayo vd. (2020), 1981-2017 dönemi için ARDL, FMOLS ve DOLS analiz tekniklerini kullanarak Nijerya ekonomisinde dış yardımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Çalışmada Nijerya’da kısa dönemde ele alınan tüm değişkenlerin, uzun dönemde ise brüt sermaye oluşumu, iç tasarruflar ve dış yardımın ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki yarattığı sonucuna ulaşılmıştır. Abate ve Papavassiliou (2022), 2002-2019 dönem verileriyle 44 gelişmekte olan ülke ekonomisinde dış yardım ekonomik büyüme ilişkisini incelemişlerdir. GMM analiz sonuçlarından elde edilen bulgular dış yardımların ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etki yarattığına işaret etmektedir. Söz konusu ülkelerin kurumsal gelişmişlik düzeylerini de dikkate alan çalışma da ayrıca Burnside ve Dollar (2000)’in teorik yaklaşımına benzer biçimde dış yardımların büyüme üzerindeki olumlu etkisinin devam etme koşulunun kurumların daha iyi hale getirilmesiyle mümkün olduğu ileri sürülmektedir.

Afganistan ekonomisi özelinde yürütülen çalışmalar uluslararası literatüre benzer biçimde dış yardım ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye yönelik farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Örneğin; Deniz ve Haidar (2019), 2001-2015 dönemi verileriyle Afganistan ekonomisinde dış yardımlar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Teorik çerçeveden yürütülen çalışmada elde edilen sonuçlar, Afganistan ekonomisi üzerinde yabancı kaynaklı finansal desteklerin kısa dönemli etkiler yarattığını ortaya koymakla birlikte, söz konusu kaynakların Afganistan’da ekonomik kalkınma için yeterli ve etkin çözümler olmadığına işaret etmektedir. Karimi vd. (2021), 1970-2018 dönemine ait verileri kullanarak Afganistan’da ekonomik büyümenin belirleyicilerini araştırmışlardır. Yurtiçi yatırımlar, dış yardım, toplam ihracat ve ithalat değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin incelendiği çalışmada Johansen eşbütünlük ve OLS analiz teknikleri kullanılmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlar yurt içi yatırım, ihracat ve ithalatın ekonomik büyüme ile önemli ölçüde ilişkili olduğu, dış yardımın/resmi kalkınma yardımının ise önemsiz olduğunu ortaya koymaktadır. Çevik ve Amanat (2021), 1984-2017 döneminde Afganistan ekonomisinde dış yardımlar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Johansen eşbütünlük ve FMOLS analiz yöntemlerinin uygulandığı çalışma, resmi kalkınma yardımlarının Afganistan’ın büyümesi üzerinde uzun dönemde olumlu etki yarattığı sonucuna ulaşmıştır. Farahmand (2021), 1986-2018 dönemi için Afganistan ekonomisinde dış yardımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemiştir. Johansen eşbütünlük ve Granger nedensellik analizlerinin uygulandığı çalışmadan elde edilen bulgular değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisi olduğuna ve resmi kalkınma yardımlarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğuna işaret etmektedir. Villanthenkodath ve Mushtaq (2021), 1965-2017 döneminde Afganistan ve Mısır ekonomilerinde dış yardımların büyüme üzerindeki etkisini Johansen-Juselius eşbütünlük, VAR ve Granger nedensellik analiz yöntemleriyle incelemişlerdir. Ampirik sonuçlar her iki ülke için de dış yardımlar ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki olmadığını ortaya koymaktadır. Çalışma da ayrıca dış yardımdan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Bu çalışmada 1970-2020 döneminde Afganistan ekonomisinde dış yardımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Söz konusu ilişkinin incelenmesinde Hatemi-J ve Irandoust (2005); Çevik ve Amanat (2020); Farahmand (2021)’in ampirik modellerine benzer

biçimde dış yardım değişkeni için resmi kalkınma yardımı (ODA,2010= sabit, milyon \$), ekonomik büyüme değişkeni için ise reel GSYİH (2010=sabit, milyon dolar) verileri kullanılmıştır. Değişkenler doğal logaritmaları alınarak analize dahil edilmiştir. Logaritması alınmış değişkenler analizde LODA ve LGDP olarak tanımlanmıştır. Analize konu edilen değişkenler Knoema ve Dünya Bankası veri tabanlarından elde edilmiştir.

$LGDP = f(LODA)$ biçiminde tanımlanan fonksiyonel eşitliğe ilişkin ekonometrik model (1) numaralı eşitlik üzerinden sunulmaktadır:

$$LGDP_t = \beta_0 + \beta_1 LODA_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

(1) Numaralı modelde t zaman boyutunu, β_0 sabit terimi, β_1 bağımsız değişkene eğim katsayısını ve ε_t ise hata terimini ifade etmektedir. β_1 katsayısının pozitif olması durumu dış yardımların ekonomik büyümeyi olumlu, aksi durum ise dış yardımların ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğine işaret etmektedir.

Çalışmada öncelikle LODA ve LGDP değişkenlerine ilişkin tanımlayıcı istatistikler sunulmuştur. Serilerin dağılım ve yayılım özelliklerinin tanımlanmasının ardından değişkenlerin durağanlıkları Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF), Phillips Perron (PP) ve Zivot-Andrews (ZA) birim kök testleri ile araştırılmış, durağan olmayan seriler farkı alınarak durağanlaştırılmıştır. Serilerin durağanlık derecelerinin belirlenmesinin ardından seriler arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığı Johansen ve Phillips-Ouliaris Eşbütünleşme Testleri ile araştırılmıştır. Eş bütünleşik olduğu tespit edilen seriler arasındaki uzun ve kısa dönem ilişkisi Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) yöntemiyle tahmin edilmiştir. Çalışmada son olarak değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi Granger nedensellik analiziyle incelenmiştir. Çalışmada takip edilen ampirik yöntemlere ilişkin teorik çerçeve izleyen bölümde sunulmuştur.

3.1. DEĞİŞKENLERİN DURAĞANLIK ANALİZİ

Durağanlık serilerin bütünleşme özelliklerinin belirlenmesi açısından önemlidir (Rath ve Akram, 2021). Durağanlık şartının sağlanması ele alınan seriler arasındaki ilişkinin gerçek yönü ve boyutunun belirlenmesine olanak sağlarken aynı zamanda kurulan ampirik modellerin istatistiksel olarak doğru ve tutarlı sonuçlar türetmesine katkı sunmaktadır. Literatürde zaman serisi yöntemlerinin gelişimine paralel olarak pek çok birim kök testi geliştirilmiştir. Bu testler arasında en sık kullanılanı Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) testidir. Dickey-Fuller birim kök testinin geliştirilmiş biçimini yansıtan ADF testi sabitli ve sabitli-trendli modeller için aşağıdaki biçimde gösterilmektedir:

$$\Delta y_t = c + \gamma y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta y_{t-i+1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$\Delta y_t = c + \gamma y_{t-1} + \delta_2 t + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta y_{t-i+1} + \varepsilon_t \quad (3)$$

(2) ve (3) numaralı eşitliklerde Δy_t serinin fark denklemini, ε_t hata terimini, γ ise serilerin durağan olup olmadığını sınamak için kurulan $H_0: \gamma = 0$ ve $H_1: \gamma \neq 0$ hipotezlerini test eden parametreyi ifade etmektedir. ADF testinde boş hipotez H_0 : “Seriler Birim Kök İçermektedir, Durağan değildir” ve alternatif hipotez H_1 : “Seriler Birim Kök İçermemektedir, Durağandır” biçiminde oluşturulmaktadır. ADF test sonuçlarından elde edilen kritik değerler McKinnon (1996) kritik değerleri veya 1%, 5%, 10% anlamlılık düzeyleriyle hesaplanan olasılık değerleri

karşılaştırılarak hangi hipotezin geçerli olduğu belirlenmektedir. Hesaplanan test istatistiğinin mutlak değerinin McKinnon (1996) kritik değerinden büyük olması durumunda sıfır hipotez reddedilmekte ve serinin durağan olduğuna karar verilmektedir. ADF birim kök testinin yapısal kırılmaları dikkate almayan yapısına yönelik eleştiriler Phillips-Perron (PP) birim kök testinin geliştirilmesine katkı sunmuştur. Phillips-Perron ADF birim kök testinin aksine hata terimlerinin heterojen bir yapıda olduğunu varsayarak bağımlı değişkenin gecikmeli fark terimlerinin dahil edildiği model üzerinden hata terimlerindeki olası korelasyonu hesaba katan parametrik olmayan istatistiksel bir model geliştirmiştir (Bierens, 2003: 625; Gujarati ve Porter, 2009: 758). Bu model yapısı makroekonomik zaman serisi modellerinin yapısal değişimler barındırabileceği varsayımı altında serilerin durağanlıklarını test etmektedir. Yapısal değişimlerin içsel olarak belirlendiği temelinde PP birim kök testi (4) numaralı eşitlikteki biçimde ifade edilmektedir (Yılancı, 2009):

$$y_t = \mu + \alpha y_{t-1} + \delta D(TB)_t + \varepsilon_t \quad (4)$$

(4) numaralı eşitlikte TB yapısal değişim dönemini, t zamanı, e_t hata terimini, $D(TB)_t = TB + 1$ olduğu durumda 1 diğer alternatif durumlarda ise 0 değerini alan ve düzeydeki değişimi gösteren gölge değişken olarak tanımlanmaktadır. Modelde düzeyde meydana gelen bir değişimle beraber serinin birim kök içerdiği boş hipotezine karşılık, serinin düzeyinde bir değişimle birlikte trend durağan olduğunu varsayan alternatif hipotez sınanmaktadır. Ancak PP birim kök testinin yapısal kırılmanın tarihinin önceden bilindiği, diğer bir ifadeyle yapısal kırılmanın dışsal olarak modele dahil edildiği varsayımlarına karşı çeşitli eleştiriler getirilmiş ve PP modeline alternatif olarak yapısal kırılmaların içsel olarak tahmin edildiği Zivot-Andrews (ZA) birim kök testi geliştirilmiştir ZA yapısal kırılmalı birim kök testi içsel olarak belirlenen tek kırılma noktasını sınamaktadır. $\lambda \in [0.15, 0.85]$ koşulu altında λ parametresi ile tanımlanan kırılma noktası, kırılma zamanının zaman boyutuna oranlanmasıyla hesaplanmaktadır. ZA birim kök testi (4) numaralı model üzerinden sunulmaktadır (Yılancı, 2009):

$$y_t = \mu + \beta t + \alpha y_{t-1} + \theta DT(\varphi) + \sum_{i=1}^k c_i \Delta y_{t-i} + e_i \quad (5)$$

(5) numaralı eşitlikte $DT \quad t > TB$ olduğu durumda $t - TB$, diğer alternatif durumlarda ise sıfır değerini alan gölge değişkendir. Hata terimlerindeki otokorelasyonu engellemek için eşitliğin sağ tarafına bağımlı değişkenin gecikmeli değeri eklenmiştir. (4) numaralı denklem üzerinden elde edilen ZA birim kök testinde kırılma tarihinden sonra hesaplanan α 'nın t değeri ile ZA'nın kritik değeri karşılaştırılmaktadır. Hesaplanan t istatistik değerinin mutlak değerce ZA kritik değerinden büyük olması seride yapısal kırılmanın varlığına işaret ederken, küçük olması durumu trend fonksiyonunda meydana gelen yapısal değişimle birlikte serinin trend durağan olduğunu belirtmektedir (Yılancı, 2009).

3.2. EŞBÜTÜNLEŞME ANALİZİ

Çalışmada ele alınan değişkenler arasındaki eşbütünlüşme ilişkisi Johansen (1989, 1991) ve Phillips-Ouliaris (1990) eşbütünlüşme testleri ile araştırılmıştır. Johansen eşbütünlüşme testi durağan olmayan seriler arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığını test etmektedir. Johansen eşbütünlüşme testinde seriler arasındaki eşbütünlüşme ilişkisi p. dereceden VAR (p) modelden elde edilen optimal gecikme uzunluğu dikkate alınarak hesaplanmaktadır. Johansen eşbütünlüşme denklemini $t = 1, 2, \dots, T$ ve X_{-k+1}, \dots, X_0 varsayımları altında (6) numaralı denklemde sunulmaktadır (Johansen, 1989):

$$X_t = \Pi_1 X_{t-1} + \dots + \Pi_k X_{t-k} + \varepsilon_t \quad (6)$$

(6) numaralı denklem üzerinden eşbütünlük vektörleri maksimum olabilirlik dereceleri dikkate alınarak herhangi bir $r < p$ için $H_0: \text{rank}(\Pi) \leq r$ ya da $\Pi = \alpha\beta'$ biçiminde oluşturulan hipotezler kapsamında test edilmektedir. α ve β ; pxr boyutlu matrisi tanımlamak üzere değişkenler arasında eşbütünlük olduğu durumda X_t parametresi, eşbütünlük vektörünü ifade eden β ile $\Pi = \alpha\beta'$ koşulu gereği eş bütünlük olacaktır. Test prosedüründe eş bütünlük ilişkisi araştırılan değişkenlerin hata terimleri arasındaki kanonik sıralama ilişkisinin $\Omega_1^2 > \Omega_2^2 > \Omega_3^2 \dots > \Omega_p^2$ olduğu varsayılmakta ve bu ilişkiden hareketle maksimum iz değer ve öz değer hesaplanmaktadır. Bu yaklaşıma göre iz ve öz değerlere ilişkin istatistikler aşağıdaki biçimde tanımlanmaktadır:

$$\Omega_{max}(r, r+1) = -T \ln(1 - \hat{\Omega}_{r+1}^2) \quad (7)$$

$$\Omega_{trace}(r) = -T \sum_{i=r+1}^n \ln(1 - \hat{\Omega}_i^2) \quad (8)$$

(7) ve (8) numaralı eşitlikler Ω_{max} ve Ω_{trace} testleri; r eşbütünlük vektörünü tanımlamak üzere sıfırdan farklı öz değerlerin sayısını test etmektedir. p . dereceden bir otoregresif modelde iz r tane eşbütünlük vektörü olduğu alternatifine karşı eşbütünlük olmadığı hipotezini test edilirken maksimum öz değer test istatistiği r tane eşbütünlük vektörü olduğuna yönelik oluşturulan sıfır hipotezi $r+1$ tane eşbütünlük vektörü olduğu alternatif hipotez karşısında test etmektedir. Rank değerinin 1'e eşit olması seriler arasında tek bir uzun dönem ilişkisinin olduğu; rankın 1'den büyük olması durumu ise seriler arasında birden fazla eşbütünlük ilişkisi olduğunu belirtmektedir. (Johansen, 1989, 1991; Bilgili, 1998).

Phillips-Ouliaris (1990) eşbütünlük testi Johansen eşbütünlük testinden farklı olarak yarı parametrik eşbütünlük yöntemi kullanmaktadır. Phillips-Ouliaris test prosedürü $y_t = \hat{\beta}'x_t + \hat{u}_t$ olarak tanımlanan doğrusal eş bütünlük regresyon modelini temel alarak hesaplanan koşullu varyansların eş bütünlük olup olmadığını test etmektedir. $\omega_{11.2} = \omega_{11}(1 - \rho^2)$ ve $\rho^2 = \omega_{21}\Omega_{22}^{-1}\omega_{21}/\omega_{11}$ eşitlikleri temelinde $\omega_{11.2}$ olarak tanımlanan koşullu varyans parametresine bağlı olarak $H_0: \omega_{11.2} \neq 0$ ve $H_1: \omega_{11.2} = 0$ hipotezleri test edilmektedir. Phillips-Ouliaris eşbütünlük çok değişkenli iz istatistiği olarak tanımlanan \hat{P}_z :

$$M_{zz} = T^{-1} \sum_{i=1}^T z_t z_t' \text{ ve } \hat{\Omega} = T^{-1} \sum_{t=1}^T \xi_t \xi_t' + T^{-1} \sum_{s=1}^i \omega_{si} \sum_{t=1}^T (\xi_t \xi_{t-s}' + \xi_{t-s} \xi_t')$$

iken M_{zz} ve $\hat{\Omega}$ değerlerini dikkate alarak (9) numaralı eşitlikteki biçimde hesaplanmaktadır:

$$\hat{P}_z = T \text{tr}(\hat{\Omega} M_{zz}^{-1}) \quad (9)$$

P_u olarak tanımlanan Tau test istatistiği $\hat{P}_u = T \hat{\omega}_{11.2} / T^{-1} \sum_{i=1}^T \hat{u}_t^2$ formülüne göre belirlenmektedir.

Test sonucuna elde edilen Tau ve z istatistik değerleri Phillips-Ouliaris tarafından sunulan kritik tablo değerleriyle karşılaştırılarak eşbütünlük ilişkisinin olup olmadığına karar verilmektedir.

3.3. VEKTÖR HATA DÜZELTME MODELİ

İki değişken arasında eşbütünlük ilişkisi olması durumu, değişkenler arasında uzun dönem denge ilişkisi olduğunu gösterse de kısa dönemde söz konusu değişkenler arasında bir denge olmayabilir. Diğer bir ifadeyle uzun dönemde birlikte hareket eden seriler kısa dönemde aynı davranışı göstermeyebilir. Bu durumda hata terimleri kısa dönem dengeleri ile uzun dönem

dengeleri arasında bir uyumlaştırma görevi üstlenmektedir (Dikmen, 2009: 311-312). Eş bütünleşik serilerde gözlenen kısa dönem dengeden sapmaların ne kadar süre sonra düzeltileceği, başka bir söylemle ne zaman denge durumuna yakınsayacağı vektör hata düzeltme modeli (VECM) aracılığıyla araştırılmaktadır.

y_{1t} ve y_{2t} eş bütünleşik iki vektör olmak üzere VECM modeli (9) ve (10) numaralı eşitliklerdeki biçimde tanımlanmaktadır (Dolado vd., 2003: 636-639):

$$\Delta y_{1t} = \theta_{10} + \theta_{11}z_{t-1} + \sum_{i=1}^{p_1} \theta_{12,i} \Delta y_{1,t-i} + \sum_{i=1}^{p_2} \theta_{13,i} \Delta y_{2,t-i} + \varepsilon_{1t} \quad (9)$$

$$\Delta y_{2t} = \theta_{20} + \theta_{21}z_{t-1} + \sum_{i=1}^{p_3} \theta_{22,i} \Delta y_{1,t-i} + \sum_{i=1}^{p_4} \theta_{23,i} \Delta y_{2,t-i} + \varepsilon_{2t} \quad (10)$$

Yukarıdaki eşitliklerde Δ ; $\Delta y_t = y_t - y_{t-1}$ biçiminde hesaplanan birinci fark operatörünü; $p_i; i = 1, \dots, 4$ koşuluna bağlı hesaplanan gecikme değerini, $\varepsilon_t (0, \Sigma)$ olmak üzere sıfır ortalamaya sahip hata terimleri toplamını, z_{t-1} parametresi ise eş bütünleşik y_{1t} ve y_{2t} vektörlerinin doğrusal kombinasyonunu veren $z_t = y_{1t} - \alpha - \beta y_{2t}$ eşitliğinin bir gecikmeli değerini ifade etmektedir. Kısa dönem dengeden sapmaların yakınsama ya da uyarlanma hızı z_{t-1} katsayısının alacağı değere göre belirlenmektedir. Bu bağlamda (9) ve (10) numaralı eşitliklerden görülebileceği üzere z_{t-1} terimi önceki dönemlerdeki y_{1t} ve y_{2t} değişkenlerinde meydana gelen dengesizliklerin boyutunu temsil etmektedir. Bu nedenle VECM modeli, bir değişkendeki değişikliklerin yalnızca diğer değişkenlerdeki değişikliklere ve kendi geçmiş değerlerine değil aynı zamanda y_{1t} ve y_{2t} seviyeleri arasındaki dengesizliğin boyutuna da bağlı olduğuna işaret etmektedir. z_t değeri ne kadar yüksekse dengeye doğru yakınsama oranı da o derece büyük olacaktır (Dolado vd., 2003: 636-639).

3.4. GRANGER NEDENSELLİK TESTİ

Granger (1969) değişkenler arasındaki öncelik durumundan hareketle iki değişken arasında nedensellik ilişkisi olup olmadığını test etmektedir. Granger nedensellik testinde uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesinin ardından, ele alınan bir değişkenin diğer değişkenin Granger nedeni olması, ancak ilk değişkenin geçmiş değerlerinin diğer değişkenin şimdiki değerini tahmin etmesiyle mümkün olmaktadır. X ve Y olarak tanımlanan iki değişken arasındaki Granger nedensellik ilişkisi aşağıdaki denklemler yardımıyla hesaplanmaktadır:

$$Y_t = \alpha_{1i} + \sum_{i=1}^{p_1} \alpha_{1i} Y_{t-i} + \sum_{j=1}^{p_2} \beta_{1j} X_{t-j} + \varepsilon_{1t} \quad (11)$$

$$X_t = \alpha_{2i} + \sum_{i=1}^{p_1} \alpha_{2i} Y_{t-i} + \sum_{j=1}^{p_2} \beta_{2j} X_{t-j} + \varepsilon_{2t} \quad (12)$$

(11) ve (12) numaralı denklemlerde $\alpha_i = (\alpha_{1i}, \alpha_{2i})$ sabit terimi, $\varepsilon_t = (\varepsilon_{1t}, \varepsilon_{2t})$ ise sıfır ortalama ve sabit varyansa sahip, beyaz gürültülü hata terimidir. Granger nedensellik testinde boş hipotez $H_0: \sum_{i=1}^p \alpha_i = 0$ olup X'in Y'nin Granger nedeni olmadığını, alternatif hipotez olan $H_1: \sum_{i=1}^p \alpha_i \neq 0$ hipotezi ise X'in Y'nin Granger nedeni olduğunu ifade etmektedir. Granger nedensellik testinin uygulanabilmesi için serilerin durağan olmaları ve VAR(p) model yardımıyla uygun gecikme zamanının belirlenmesi gerekmektedir (Taşar, 2016: 86; Kubar ve Toprak, 2021).

4. AMPİRİK BULGULAR

Çalışmada ele alınan serilere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 1’de verilmiştir. Tablo 1’e göre LODA serisine ait ortalama değeri LGDP serisinden daha yüksektir. Standart sapma değerleri incelendiğinde LODA serisinin LGDP serisine göre daha oynak bir yapıda olduğu görülmektedir. Basıklık ve oynaklık katsayılarına ilişkin bulgular her iki serinin de basık ve sağa çarpık olduğunu ortaya koymaktadır. Normallik testi sonuçları LODA serisinin normal, LGDP serisinin ise normal dağılım göstermediğine işaret etmektedir.

Tablo 1. Serilere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

	LODA	LGDP
Ortalama	2.465	0.661
Maksimum	3.829	1.314
Minimum	0.423	0.195
Std.Hata	0.956	0.360
Basıklık	0.006	0.756
Çarpıklık	1.863	2.177
J-Bera	2.691 [0.260]	6.181 [0.045]
Gözlem Sayısı	50	50

Not: Olasılık değerleri parantez içinde gösterilmiştir.

Tanımlayıcı istatistiklerin ardından serilerin durağanlıkları sabitli ve sabitli-trendli modeller için ADF ve PP. Birim kök testleri ile incelenmiştir. Tablo 2’de sunulan bulgular ışığında serilerin düzey değerlerinde birim kök içermediklerine yönelik oluşturulan boş hipotez 1%, 5% ve 10% önem düzeylerinde reddedilmiştir. Boş hipotezin reddedilmesi serilerin düzey değerlerinde durağan olmadıklarına ve fark işlemi ile durağanlaştırılmaları gerektiğine işaret etmektedir. Bu bağlamda ilgili serilerin birinci farkları alınmış ve değişkenlerin 1% önem düzeyinde durağanlaştıkları tespit edilmiştir.

Tablo 2. ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	ADF				PP			
	Sabitli		Sabitli ve Trendli		Sabitli		Sabitli ve Trendli	
	Düzye	1.Fark	Düzye	1.Fark	Düzye	1.Fark	Düzye	1.Fark
LODA	-0.881 [0.785]	-3.878 [0.000]	-3.407 [0.163]	-3.852 [0.000]	-0.818 [0.805]	-9.047 [0.000]	-2.105 [0.529]	-8.974 [0.000]
LGDP	-0.059 [0.947]	-7.156 [0.000]	-1.407 [0.846]	-7.165 [0.000]	-0.097 [0.943]	-7.156 [0.000]	-1.524 [0.8075]	-7.1647 [0.000]

Not: Olasılık değerleri parantez içinde gösterilmiştir.

Serilerin düzey değerlerinde durağan olmamaları, bu durağan dışılığın seride yer alan stokastik trendden mi yoksa yapısal kırılmadan mı meydana geldiğinin araştırılmasını gerektirmektedir. Bu nedenle ADF ve PP birim kök testlerine ek olarak serilerin birim kök sınaması yapısal kırılmalı birim kök testi olan ZA birim kök testi ile incelenmiştir. Tablo 3’de sunulan ZA birim kök testi sonuçlarına göre çalışma örneklemini kapsayan 1970-2020 yılları için 1986 ve 2001 olmak üzere iki kırılma tarihi tespit edilmiştir. ADF test istatistik sonuçları 1%, 5%

ve 10% kritik değerleri ile karşılaştırıldığında daha önce sunulan ADF ve PP birim kök testi sonuçlarına benzer biçimde serilerin düzey değerlerinde durağan olmadıklarına işaret etmektedir.

Tablo 3. Zivot Andrews (ZA) Birim Kök Testi Sonuçları

	LODA	LGDP
ADF Test İst.	-3.700	-3.988
Kırılma Tarihi	1986	2001
%1 Kritik Değer	-4.949	-4.949
%5 Kritik Değer	-4.443	-4.443
%10 Kritik Değer	-4.193	-4.193

Düzyey değerlerinde durağan olmadıkları, başka bir söylemle birinci farklarında durağanlaştıkları belirlenen değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi Johansen ve Phillips-Ouliaris eş bütünleşme testleri ile araştırılmıştır. Johansen eş bütünleşme testinin uygulanabilmesi için ilk olarak VAR (p) modeli için uygun gecikme uzunluğu belirlenmiştir. Tablo 4 üzerinden izlenebildiği gibi LR, FPE ve AIC bilgi kriterlerine göre uygun gecikme uzunluğu 2 olarak bulunmuştur. Uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesinin ardından VAR (2) olarak oluşturulan modelin uygunluğu otokorelasyon, değişen varyans ve kararlılığa ilişkin tanısal testlerle sınanmış ve VAR (2) modelinde otokorelasyon ve değişen varyans sorunu olmadığı, bununla beraber modele ait otoregresif karakteristik ters köklerin birim çemberin içinde yer aldığı görülmüştür. VAR (2) modeline ait tanısal test sonuçları EK’te sunulmuştur.

Tablo 4. Uygun Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Gecikme	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-47.70773	NA	0.001820	2.204684	2.323943	2.249359
1	70.07294	215.0777	1.61e-05	-2.524910	-2.047874*	-2.346210*
2	82.03831	20.28910*	1.42e-05*	-2.653839*	-1.819025	-2.341113
3	89.60314	11.84060	1.54e-05	-2.591441	-1.398848	-2.144688
4	92.90444	4.736651	2.02e-05	-2.343671	-0.793301	-1.762893

Not: * işareti kriterlerler tarafından seçilen optimal gecikme uzunluğunu ifade etmektedir. LR: Sıralı Değiştirilmiş LR Test istatistiği, FPE: Son Tahmin Hatası; AIC: Akaike Bilgi Kriteri, SC: Schwarz Bilgi Kriteri, HQ: Hannan-Quinn Bilgi Kriterini ifade etmektedir.

Johansen eşbütünleşme testine ilişkin bulgular Tablo 5’in A panelinde sunulmuştur. İz değere ait Trace ve öz değere ait Max-Eigen test istatistik değerleri kritik değerlerden daha küçük olduğundan seriler arasında eşbütünleşme olmadığına yönelik sıfır hipotez reddedilmektedir. Başka bir söylemle bulgular 1% önem düzeyinde serilerin eş bütünleşik olduğuna işaret etmektedir. Tablo 5’in B panelinde sunulan Phillips-Ouliaris Eşbütünleşme Testi sonuçları değerlendirildiğinde, Tau ve Z istatistik değerlerine ait olasılık değerleri, seriler arasında uzun dönemde 5% önem düzeyinde eşbütünleşme ilişkisi olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 5. Eşbütünleşme Test Sonuçları

Panel A: Johansen Eşbütünleşme Testi						
H ₀ Hipotezi	Trace İstatistiği	%5 Kritik Değer	Olasılık	Max-Eigen İstatistiği	%5 Kritik Değer	Olasılık
r=0	50.395	42.915	0.0076	37.087	25.823	0.0011
r≤1	13.307	25.872	0.7139	85.492	19.387	0.7698

Panel B: Phillips-Ouliaris Eşbütünleşme Testi		
	Değer	Olasılık
Phillips-Ouliaris tau istatistiği	-3.728.130	0.0280
Phillips-Ouliaris z istatistiği	-2.127.049	0.0214

Not: Phillips-Ouliaris eşbütünleşme testinde gecikme uzunluğu AIC bilgi kriterine göre 2 olarak belirlenmiştir.

Serilerin uzun dönemde birlikte hareket ettiklerine yönelik bulguların sunulmasının ardından, modele ait uzun dönem katsayıları ve uzun dönemde meydana gelen değişmelerin/sapmaların uyarlanma hızı, diğer bir ifadeyle uzun dönemde meydana gelen dengeden sapmaların ne kadar süre sonra düzeltileceğine ilişkin hata düzeltme katsayısına ilişkin bulgular Tablo 6'da sunulmuştur. Tablo 6'da görüldüğü üzere uzun dönemde LODA değerinin bir gecikmesinin LGDP zerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı ve negatif, yapısal kırılma dönemlerini tanımlamak için modele eklenen kukla değişkenlerin ise istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif olduğu görülmektedir. Tablo 6 A panelinde görüldüğü üzere uzun dönemde LODA'da meydana gelen yüzde birlik bir değişimin LGDP üzerinde %1.044'lk bir artışa neden olduğu tespit edilmiştir. Tablonun B panelinde ise kısa dönem katsayıları ve hata düzeltme modeli sunulmaktadır. Uzun dönemde meydana gelen dengeden sapmaların dengeye yakınsaması, başka bir ifadeyle modelin söz konusu sapmalara tepkisi HDT ile ifade edilen hata düzeltme terimi ile incelenmektedir. Buna göre hata düzeltme modelinin negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması uzun dönemde meydana gelen dengeden sapmaların yeniden dengeye yakınsamayla sonuçlanacağına işaret etmektedir. Elde edilen bulgular LGDP'de meydana gelen sapmalar LODA tarafından düzeltilmektedir ancak hesaplanan t istatistik değerinin 1%, 5% ve 10% kritik değerlerinden kk olmasından dolayı söz konusu düzeltme anlamlı değildir. LODA serisine ait t istatistik değerine bakıldığında ise hesaplanan t istatistik değerinin 1%, 5% ve 10% kritik düzeylerinden daha büyük olduğu ve hata düzeltme modelinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Ancak hata düzeltme teriminin dengeye yakınsayabilmesi negatif olma koşuluna bağlı olduğundan LODA'da uzun dönemde meydana gelen dengeden sapmaların LGDP tarafından düzeltilmediği aksine LGDP'nin meydana gelen dengesizliği arttırdığı, başka bir söylemle LODA'yı dengeden daha fazla uzaklaştırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 6. VECM Uzun ve Kısa Dönem Test Sonuçları

Panel A: Uzun Dönem	
	HDT
LGDP(-1)	1.000000
LODA(-1)	-1.044127 (0.29438) [-3.54684]
Kukla(-1)	1.904975

	(0.38913)
	[4.89553]
C	-0.064369

Panel B:Kısa Dönem

Hata Düzeltme:	D(LGDP)	D(LODA)	D(Kukla)
HDT	-0.086996 (0.05793) [-1.50166]	0.662788 (0.21396) [3.09772]	-0.598565 (0.15111) [-3.96118]
D(LGDP(-1))	-0.697979 (0.14745) [-4.73368]	-1.289.962 (0.54456) [-2.36879]	-0.658403 (0.38460) [-1.71193]
D(LGDP(-2))	-0.058521 (0.17282) [-0.33863]	-0.011357 (0.63825) [-0.01779]	0.483978 (0.45076) [1.07369]
D(LODA(-1))	0.038254 (0.05671) [0.67459]	-0.397666 (0.20943) [-1.89875]	-0.142222 (0.14791) [-0.96153]
D(LODA(-2))	0.064069 (0.03632) [1.76405]	-0.028514 (0.13413) [-0.21258]	-0.024977 (0.09473) [-0.26366]
D(Kukla(-1))	0.134691 (0.09445) [1.42607]	-0.427317 (0.34882) [-1.22503]	0.493778 (0.24635) [2.00435]
D(Kukla(-2))	-0.011569 (0.07204) [-0.16060]	-0.157187 (0.26604) [-0.59084]	0.018227 (0.18789) [0.09701]
C	0.000557 (0.01075) [0.05184]	0.001648 (0.03970) [0.04151]	0.000370 (0.02804) [0.01319]

Not: Kukla değişken değerleri ZA birim kök testinden elde edilen kırılma zamanlarını göstermektedir. Standart hatalar parantez, t istatistik değerleri ise köşeli parantez içinde gösterilmektedir. t istatistiklerinin mutlak değerleri %10, %5 ve %1 için 1.65, 1.96 ve 2.55 kritik değerleri ile karşılaştırılmıştır.

Eşbütünleşme ve VECM testlerinin ardından LGDP ve LODA değişkenleri arasındaki nedensellik ilişkisi Granger nedensellik testi ile araştırılmıştır. Tablo 7’de görüldüğü üzere LODA’dan LGDP’ye doğru sırasıyla 5% önem seviyesinde Granger nedensellik ilişkisi olmadığına yönelik oluşturulan boş hipotez reddedilmiş ve LODA’dan LDGP’ye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Öte yandan LGDP’den LODA’ya doğru sırasıyla %10, %1 ve %5 önem seviyelerinde Granger nedensellik ilişkisi olmadığına yönelik oluşturulan boş hipotez ise kabul edilmiş ve LGDP’den LODA’ya doğru Granger nedensellik ilişkisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 7. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Boş Hipotez	F-İstatistiği	Olasılık
LODA, LGDP'nin Granger Nedeni Değildir	333.920	0.0451
LGDP, LODA'nın Granger Nedeni Değildir	0.47415	0.6257

Not: Granger nedensellik analizinde gecikme uzunluğu 2 olarak alınmıştır.

5. SONUÇ VE DEğERLENDİRME

Dış yardım sermaye birikiminin dışuk olduğu az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin büyüme ve kalkınma süreçlerinde bir bileşendir. Dış yardımın miktarı ve mahiyetinden çok etkinliği ve tahsisine atfedilen önem kurumsal gelişmişlik düzeyi ile ilişkilendirilmektedir. Kurumsal gelişmişlik düzeyi yüksek ancak sermaye birikimi dışuk olan ülkelerde dış yardım ülkenin büyüme ve kalkınma süreçlerinde itici bir g görevi üstlenmekte, ülke belirli bir büyüme ve kalkınma aşamasına ulaştıktan sonra ise dış yardım ihtiyaı kademeli olarak azalmaktadır. Gelişmiş ülkelerin çeşitli motivasyonlarla bağışcı konumunda oldukları ve alıcı ülkelerde başta altyapı sorunları olmak üzere büyüme ve refahın artırılması, yoksulluğun azaltılması, temel kalkınma düzeylerine ulaşılması gibi hedefler doğrultusunda katkıda buldukları yardım programları, alıcı ülkelerin politik, ekonomik ve sosyal yapısının inşasında söz sahibi olma hakkını doğurmaktadır. Bağımlılık teorisi kapsamında karşılıklı bağımlılık ilişkisinin mutlak hakimiyet yapısına dönüşümüne zemin hazırlayan dış yardımlar ülkelerin büyüme rakamları üzerinde olumlu etki yaratsa da toplumsal ihtiyaçların karşılanması hususunda yeterli kabiliyete sahip değildir. 19. yüzyıldan itibaren çeşitli dış yardımlar ile Afganistan ekonomisini inşa etme gayesinde olan Afgan merkezi yönetimleri bu hususta başarılı olamamış ve Afganistan buğn dünyanın en eğitimsiz ve yoksul nüfuslarından biri olmasının yanı sıra dış yardımların sermaye birikimi yaratma kapasitesi sınırlı kalmıştır.

Bu çalışmada 1970-2020 yılları arasında Afganistan ekonomisinde dış yardımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisi incelenmiştir. Resmi kalkınma yardımı olarak anılan ODA ve ekonomik büyümenin göstergesi olarak ele alınan reel GSYİH değişkenleri arasındaki ilişki Johansen ve Phillips-Ourialis eşbütünleşme testleri, vektör hata düzeltme modeli (VECM) ve Granger nedensellik testi ile araştırılmıştır. Eş bütünleşme testleri dış yardım ve ekonomik büyüme serileri arasında uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Uzun dönemde birlikte hareket ettiği tespit edilen dış yardım ve ekonomik büyüme serileri arasındaki uzun ve kısa dönem katsayı tahmini VECM modeli yardımıyla araştırılmıştır. VECM model sonuçlarından elde edilen bulgulara göre uzun dönemde dış yardımda meydana gelen yüzde birlik bir değişim büyüme üzerinde %1.044'lk bir artışa neden olmaktadır. Modelin hata düzeltme terimi incelendiğinde ise uzun dönemde dış yardımda meydana gelen dengesizliklerin ekonomik büyüme tarafından düzeltilmediği aksine büyümenin dengesizliği artırma eğiliminde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada son olarak dış yardım ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönü Granger nedensellik testi ile araştırılmış ve dış yardımdan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü Granger nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Başka bir söylemle dış yardımlarda meydana gelen bir artış ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilerken, ekonomik büyümede meydana gelen bir artış ise dış yardımları artırmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abate, C. A. & Papavassiliou, V. (2022). *The Relationship Between Aid And Economic Growth of Developing Countries: Does Institutional Quality and Economic Freedom Matter?*. *Cogent Economics & Finance*, 10(1).
- Adebayo, T. & Awosusi, A. A. & Ajayi, T. (2020). *Dynamic Aid-Growth Relationship in Nigeria: A Two-Gap Approach*. *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, (XII), 1-17.
- Appiah-Konadu, A. P. & Shitsi, F. & Abokyi, E. & Twerefou, D. K. (2016). *The Effect of Foreign Aid on Economic Growth in Ghana*. *African Journal of Economic Review*, 4, 248-261.
- Asteriou, D. (2009). *Foreign Aid and Economic Growth: New Evidence From A Panel Data Approach For Five South Asian Countries*. *Journal of Policy Modeling*, 31(1), 155-161.
- Bailliu, J. (2000). *Private Capital Flows, Financial Development and Economic Growth in Developing Countries*. Bank of Canada Working Paper, No.15.
- Barfield, T. (2021). *Afganistan: Politik ve Kültürel Bir Tarih*. Çev. Burhan Yüksektaş, İstanbul, Vakıfbank Kültür Yayınları, 1. Basım.
- Bierens, H. J. (2003). *Unit Roots. A Companion to Theoretical Econometrics*. Bölüm: 29, Editör: Baltagi, B., UK, Blackwell Publishing, 1. Basım
- Bilgili, F. (1998). *Stationarity And Cointegration Tests: Comparison of Engle -Granger and Johansen Methodologies*. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 131-141.
- Brautigam, D. A. & Knack, S. (2004). *Foreign Aid, Institutions, and Governance in Sub-Saharan Africa*. *Economic Development and Cultural Change*, 52(2), 255-285.
- Burnside, C. & Dollar, D. (2000). *Aid, Policies and Growth*. *American Economic Review*, 90(9), 847-868.
- Çevik, S. & Amanat, A. (2021). *The Impact of International Aid on Economic Growth of Afghanistan*. *EUL Journal of Social Sciences*, 11(2), 99-114.
- Chatterjee, S. & Turnovsky, S. J. (2007). *Foreign Aid and Economic Growth: The Role of Flexible Labor Supply*. *Journal of Development Economics*, 84(1), 507-533.
- Deniz, M. & Haidar, Z. G. (2019). *The Effects of Foreign Aid on Economic Development in Afghanistan (2001-2015)*. *İktisat Araştırmaları Dergisi, Journal of Research in Economics*, 3(2), 110-138.
- Dikmen, N. (2009). *Ekonometri: Temel Kavramlar ve Uygulamalar*. Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 1. Baskı.
- Dolado, J. J. & Gonzalo, J. & Marmol, F. (2003). *Cointegration. A Companion to Theoretical Econometrics*, Bölüm: 30, Editör: Baltagi, B., UK, Blackwell Publishing, 1. Basım
- Dowling, J. M. & Hiemenz, U. (1983) *Aid, Savings and Growth in the Asian Region*. *The Developing Economies*, 21, 3-13.
- Durbary, R. & Gemmill, N. & Greenaway, D. (1998). *New Evidence on the Impact of Foreign Aid on Economic Growth*. CREDIT Research Paper, No. 98/8, The University of Nottingham, Centre for Research in Economic Development and International Trade (CREDIT), Nottingham
- Easterly, W. (2003). *Can Foreign Aid Buy Growth?*. *Journal of Economic Perspectives*, 17(3), 23-48.
- Farahmand, M. A. (2021). *The Relationship Between Economic Growth and Foreign Aid: The Case of Afghanistan*. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi Journal of Economic Policy Researches*, 8(2), 141-154.
- Fasanya, I. O. & Onakoya, A. B. (2012). *Does Foreign Aid Accelerate Economic Growth? An Empirical Analysis For Nigeria*. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 2(4), 423-431.
- Fayissa, B. & El-Kaissy, M. (1999). *Foreign Aid And The Economic Growth of Developing Countries (LDCs): Further Evidence*. *Studies in Comparative International Development*, 34, 37-50.

Feeny,S.(2007). *The Impact of Foreign Aid on Economic Growth in Papua New Guinea*.The Journal of Development Studies,41(6),1092-1117.

Feeny, S. & McGillivray, M. (2010). *Aid and Growth in Small Island Developing States*. Journal of Development Studies, 46(5), 897–917.

Griffin, K.B.&Enos,J.L.(1970). *Foreign Assistance: Objectives and Consequences*. Economic Development and Cultural Change,18(3),313-327.

Gujarati, D. & Porter, D.C. (2018). *Temel Ekonometri*. şenesen Ü. ve G.G şenesen,Çev.), İstanbul, Literatür Yayıncılık, 5.Basım.

Hatemi-J,A. & Irandoust,M.(2005). *Foreign Aid And Economic Growth: New Evidence From Panel Cointegration*. Journal Of Economic Development,30(1),71-80.

Islam, A. M. (1992). *Foreign Aid and Economic Growth: An Econometric Study of Bangladesh*. Applied Economics, 24, 41–44.

Johansen, S. (1991). *Estimation and Hypothesis Testing of Cointegration Vectors in Gaussian Vector Autoregressive Models*. Econometrica, 59, 1551-1580.

Johansen S.(1988). *Statistical Analysis of Cointegration Vectors*. Journal of Economic Dynamics and Control,12(),231-254.

Knack, S. (2001). *Aid Dependence and the Quality of Governance: Cross-Country Empirical Tests*. Southern Economic Journal, 68(2), 310–329.

Karimi, M.&Anwar, S.&Ali,U.(2021). *Determinants of Economic Growth in Afghanistan: A Time Series Approach*. Kardan Journal of Economics and Management Sciences ,4(2),82–97.

Kormendi, R.C.&Meguire,P.&Levy,V.(1988). *Aid, Investment and Economic Growth in Developing Countries*. Working Paper No.560,University of Michigan.

Knoema, *World Data Atlas /Afghanistan /GDP*. Erişim Adresi: <https://knoema.com/atlas/Afghanistan?mode=amp>, Erişim Tarihi: Kasım 2022

Kubar, Y.&Toprak,Y.(2021). *Bitcoin ve Altcoin'ler Arasındaki İlişinin Granger Nedensellik Testi ile Analizi*. JOEEP,6(1),233-247.

Lensink, R., & Morrissey, O. (2000). *Aid Instability as a Measure of Uncertainty and the Positive Impact of Aid on Growth*. Journal of Development Studies, 36(3), 31–49.

Mbaku,J.M.(1993). *Foreign Aid and Economic Growth in Cameroon*. Applied Economics, 25(10), 1309–1314.

Mosley,P.(1980). *Aid, Savings, and Growth Revisited*. Oxford Bulletin of Economics and Statistics, 42, 79-95.

Niyonkuru,F.(2016). *Failure of Foreign Aid in Developing Countries: A Quest for Alternatives* .Business and Economics Journal,7(3),1-9.

OECD.Stat (2022). *Aid(ODA) Disbursements to Countries and Regions (DAC2a)*.Erişim Adresi: <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=Table2A> , Erişim Tarihi: Kasım 2022

Qian, N. (2015). *Making Progress on Foreign Aid*. Annual Review of Economics, 7(1), 277–308.

Papanek, G.F. (1973). *The Effect of Aid And Other Resource Transfers on Savings And Growth in Less Developed Countries*. Economic Journal, 82(327), 935–950.

Phillips, P.C.B.&Ouliaris,S.(1990). *Asymptotic Properties of Residual Based Tests for Cointegration*..Econometrica,58(1),165-193.

Radalet,S.(2007). *A Primer on Foreign Aid*. Center for Global Working Paper,No:92.

Rath, B.N.&Akram,V.(2021). *Popularity of Unit Root Tests: A Review*. Asian Economics Letters, 2(4). <https://doi.org/10.46557/001c.24141>.

Sothan, S. (2017). *Foreign Aid and Economic Growth: Evidence from Cambodia*. The Journal of International Trade and Economic Development, 27(2).

The World Bank (2022). *Net Official Development Assistance and Official Aid Received (Current US\$) – Afghanistan*. Erişim Adresi: <https://data.worldbank.org/indicator/DT.ODA.ALLD.CD>, Erişim Tarihi: Kasım 2022.

Tang, K.B.&Bundhoo,T.(2017). *Foreign Aid and Economic Growth in Developing Countries: Evidence from Sub-Saharan Africa*. Theoretical Economic Letters, 7(5).

Tarp, F.&Robinson,S.(2000). *Foreign Aid and Development: Summary and Synthesis*. <http://www.routledge.com/books/details/9780415233637/>

Taşar, İ. (2016). *İçsel Büyüme Teorileri ve Türkiye Uygulamaları*. Konya: Çizgi Yayınevi, 1. Basım.

Villanthenkodath, M.A.&Mushtaq, U.(2021). *Modelling the Nexus Between Foreign Aid and Economic Growth: A Case of Afghanistan and Egypt*. Studies of Applied Economics, 39(2).

Yılancı,V.(2009). *Yapısal Kırılmalar Altında Türkiye İçin İşsizlik Histerisinin Sınanması*. Doğuş Üniversitesi Dergisi, 10(2), ss.324-335.

EK: VAR(2) Modeline Ait Otokorelasyon, Normallik ve Karakteristik Birim Kökler**a) Otokorelasyon Test Sonuçları**

Gecikme	LRE* ist.	df	Olasılık	Rao F-ist.	df	Olasılık
1	11.77124	9	0.2265	1.342472	(9, 87.8)	0.2271
2	8.310999	9	0.5031	0.929720	(9, 87.8)	0.5037
3	9.435434	9	0.3981	1.062135	(9, 87.8)	0.3987

b) Normallik Testi Sonuçları

Bileşen	arpıklık	Chi-sq	df	Olasılık
1	- 0.500783	2.006272	1	0.1566
2	0.166656	0.222194	1	0.6374
3	2.578657	53.19576	1	0.0000
Joint		55.42423	3	0.0000

Bileşen	Basıklık	Chi-sq	df	Olasılık
1	3.937394	1.757415	1	0.1849
2	3.659894	0.870919	1	0.3507
3	11.17160	133.5502	1	0.0000
Joint		136.1785	3	0.0000

Bileşen	Jarque- Bera	df	Olasılık
1	3.763688	2	0.1523
2	1.093113	2	0.5789
3	186.7459	2	0.0000
Joint	191.6027	6	0.0000

c) AR Karakteristik Polinomunun Ters Kökleri

Kök	Modulus
0.984804	0.984804
0.853884	0.853884
-0.259030 - 0.338369i	0.426134
-0.259030 + 0.338369i	0.426134
0.394448	0.394448
-0.208781	0.208781

